

УДК 821.161.1(099:398.22)

“ТВОРЕЦЬ НАЙПРЕКРАСНІШОГО КОЗАЦЬКОГО ЕПОСУ” МИХАЙЛО ШОЛОХОВ

Творчість Шолохова – це наша спільна гордість. Як майстер, який могутнім різцем видобуває життя з мармуру, так Шолохов видобув з моря народної мови, вичарував із слова образи класичної краси, образи людей невтопленої... пристрасті, створив героїчний образ часу, який для багатьох вже здається легендарним. Творилося це несутенно, творилось натхненно і тому створено на віки.

Олесь Гончар

Навряд чи хто жагучіше висловив любов до рідної землі в усій літературі ХХ віку так, як Шолохов.

Олесь Гончар

Завше гордитимусь, що доля подарувала мені тепло його приятелів, друзів.

Олесь Гончар

На матеріалі діарійних записів Олесь Терентійовича Гончара проаналізовано особистісні, літературні, громадські взаємини, які існували між двома великими майстрами художнього слова ХХ століття – Олесем Гончаром та Михайлом Шолоховим.

Ключові слова: *Олесь Гончар, Михайло Шолохов, щоденники, роман “Тихий Дон”, ювілейні сторінки щоденника.*

На сторінках щоденника-третинника до-
брим і не дуже добрим словом згадано
багатьох російських письменників – ровесни-
ків Гончара, старших від нього майстрів сло-
ва, молоду зміну. З одними Олесь Терентійо-
вич дискутує, творчістю інших захоплюється,
ще інших звинувачує в україноненависті, у
шовінізмі. Найважливішим принципом,
якого він дотримується, коли характеризує
людину, є об’єктивність. Антиукраїнські ви-
пади, які частенько дозволяли собі російські
інтелігенти, і письменники також, нервували
Гончара. Нерідко він, розгніваний, із позицій
переконання, просвітництва переходить, що
називається, в атаку, займає оборонний ру-
біж, щоразу використовуючи вагомні аргумен-
ти, переконливі конкретні факти, удаючись
до правдивої історії, а не до тієї, яку вибілила,
процідила й силоміць насадила імперія. До-
речно процитувати тут нотатку, датовану 12
травня 1993 року: “Завжди залишаються до-
рогими для мене і Шолохов, і Федін, і Коно-

валов, і Симонов, і... Алексєєв... Не маю пре-
тензій до російського народу та його кращих
письменників; мої претензії – до системи, до
імперії. Бо для України ця система з її тупістю
й терором була смертельна. Як (хай пізніше) і
для самої Росії теж. Жаль, що російські наші
друзі цього не розуміють. Їм ще сниться їхня
псевдоімперія. А їй – нема вороття! То ж таки
була імперія зла” [3, т. 3, с. 468 – 469]¹.

Ці слова не про час збіглий, а про день
сьогоднішній і ще більше про будучину. На
них обов’язково покликатимуться не тільки
українські, а й російські дослідники, коли
творитимуть незаангажований літопис свого
народу і критично оцінюватимуть ту історію,
яку впродовж століть перекручувала, спо-
творювала “імперія зла”.

Відомості про російських письменників
завичай принагідно вкраплено в діарійні сю-
жети, використано здебільшого як ілюстра-
цію до тієї або тієї аналізованої суспільної чи
літературної події. Якщо говорити про ком-
позиційно стрункі нотатки, то їх у щоденни-
ках немає, за винятком хіба що розповіді про
видатного російського прозаїка Михайла
Олександровича Шолохова.

Щоденникова розповідь про Михайла
Шолохова, до якої увійшли понад чотири
десятки записів, зроблених протягом майже
сорока літ, багатосюжетна. Розлогою є пер-
ша нотатка від 29 жовтня 1954 року з назвою
“Шолохов у Києві”, у якій розповідається

¹ Надалі вказуватимемо в тексті лише дату запису.

про прибуття автора “Тихого Дону” в Україну для участі в роботі письменницького форуму. Привертає увагу те, що в ній детально виписано портрет Шолохова: “Неголений, зарослий рудою щетиною, з рудими вусами і запеченою кров’ю на щоці (“кілька днів тому голівся і порізався”). В рисах обличчя є щось сократівське – мабуть, оце високе чоло і лагідний добрий усміх, що осяє його весь час.

Вражає стрункістю постави, жвавістю рухів. Козак. І в той же час є в його постаті щось крихке, незахищене”.

Михайло Олександрович приголомшив киян своєю простотою, невибагливістю, сором’язливістю, як сказано в щоденниках, “якоюсь аж болісною “застенчивістю”. Весь аж тремтить від хвилювання, звуки – чути – клекочуть йому в горлі, а говорити не може... Так сильно ніяковіють лише сільські люди, потрапляючи в місто... Лише потім, мабуть, обвикнувшись із незнайомими людьми, став триматися вільніше і став приємніший, “легший” для всіх”. Письменник хвилювався і під час короткого, проте змістовного, до того ж ще й емоційного, виступу на з’їзді. Щире звертання “Рідні брати!” і благопожання “від усього серця палко, по-братерськи обнімаю вас” зворушили всіх у залі, викликали бурю оплесків. Шолохов високо оцінив українську поезію, прозу і драматургію, авторитетно заявив, що вони здобули заслужену славу в нашій країні й далеко за її межами, висловив упевненість, що в українських митців попереду світла й довга творча дорога й вони обов’язково порадують своїх читачів ще кращими творами. Гість трохи пожурив літературних критиків, образно порівнявши їх із бігунами. Вони, уїдливо зауважував Михайло Олександрович, спочатку рясно говорять, а вже потім думають, осмислюють те, що сказали, тоді як мало бути б навпаки. Та це біда не лише української, а й усієї багатонаціональної радянської літератури.

Олеся Гончара глибоко вразило те, що корифей російської прози добре обізнаний із його творчістю. Коли Шолохова пізньої ночі проводжали до готелю “Україна”, на безлюдному Хрещатику він сказав авторові “Прапорноносців”, що дуже любить сцену з роману, де румун зустрівся з нашим солдатом на висоті. Ішлося про епізод, коли Маковей, побігши лагодити лінію, здивався з румунським воякою. Вони мали стрілятися, однак цього не зробили, мирно стояли й дивилися один на одного, як брати. Похвала Михайла Олександровича була дорогою Олесеві Терен-

тійовичу ще й тому, що цей фрагмент із твору ледь удалося вибороти в цензорів, які викреслювали його за “пацифізм”. “І написано, – погордиться сам собою Гончар, – мовби вирросло в моїх очах, хоча я й раніше почував туманно значущість цього епізоду, людяність, гуманізм, яким він пройнятий”. Євген Волошко у статті “Приїзду вашому буду радий...” по-іншому переповідає розмову Шолохова з Гончаром. З-поміж тих, хто зустрічав Михайла Олександровича в аеропорту, він нібито відразу впізнав Гончара, підійшов до нього і сказав багатозначно, посміхаючись: “Здрастуй, здрастуй, Олесю!.. Уважно стежу за тобою, з інтересом читаю твоїх “Прапорноносців”. Пам’ятаєш, там у тебе у першій частині, в сцені бою під Яссами, наш солдат Маковейчик зустрічається з румунським солдатом. Порозумілися вони досить своєрідно...” [7, 1985, 16 травня]. Ясна річ, про місце і зміст розмови в деталях краще знає не журналіст, котрий звідкись довідався про неї і по-своєму все витлумачив, а таки співбесідник, тобто Олесь Гончар, який зафіксував її в щоденниках по свіжих слідах. У цитованій праці подано ще одну інформацію, якої немає в щоденниках: Шолохов подарував “своєму кривому родичеві, славному і справжньому прозаїкові” “Тихий Дон”. Книга із винятково душевним написом:

“Дорогому Олесю Гончару – моему другу – и, – в литературе, – надежде Украины.

Михаил Шолохов

Киев” [РА] –

стоїть і сьогодні на видному місці в робочому кабінеті Гончара. До речі, у нотатці від 29 жовтня 1954 року згадано й про авторство роману, що обросло різними чутками, про які, звісно, знав і Михайло Олександрович. Коли хтось із журналістів на прощання в аеропорту кинув похвалу творові, Шолохова всього аж пересмикнуло: “Я “Тихого Дона” не писав. – А хто? – Писала одна старушка, яку я потім убив, а рукопис привласнив...”. Наголосимо, що до болючої теми авторства Гончар ще повернеться. Закипів він гнівом, коли почув, що шведська машина читає “Тихий Дон”, аби довести належність його перу Шолохова, а не когось іншого. “До чого треба дожитись, – зафіксовано в щоденниках 5 березня 1990 року, – щоб у наш час боронити від наклепів такого письменника... Які нещадні в своїй жорстокості його цькувачі, дрібнодухі, підлі, підступні пігмеї... Хіба їм не ясно було, який художник постав уже в “Донських оповіданнях”, яка глибока душа

могла з таким болем промовити: “Вот и тепле донские соловьи!..”

У діарійній розповіді “Шолохов у Києві” мовлено й про родові коріння митця, про його ставлення до України, української мови. Побувавши біля пам’ятника Тарасові Шевченку, відвідавши Софійський собор, помилувавшись його фресками, споглянувши велич Дніпра й залите сонячною млою Задніпров’я, російський письменник гордо скаже українським друзям, що його мати походить із кріпаків, вивезених колись із Чернігівщини. Задніпров’я видалося йому за рідну Донщину: “Отак і в нас. Тільки в нас бідніше... У нас кругом українські слободи...”. Почуття любові до України, до столярного града Києва, із непідробним хвилюванням у голосі зізнається він, “ще більше посилюється тим, що моя мати – українка з Чернігівщини. З дитинства прищепила мені любов до українського народу, до українського мистецтва, до найчудовішої в світі української пісні” [6, 1954, 4 листопада]. Олесь Гончар після багаторічного спілкування із співцем донських полиневих степів з повною відповідальністю скаже, що Шолохов приїздив в Україну для того, аби походити по землі своїх пращурів, щоб уклонитися народові, від якого родою гілкою пішла на Донщину та загадкова жінка, що народила світові його, натхненного митця неповторного козацького краю [7 травня 1985].

Відомо, що Михайла Шолохова цікавила доля його предків-українців. Він попросив українського письменника й літературознавця Дмитра Косарика покопатися в його родоводі, надіслав тому листа, у якому повідомив, що з Чернігівщини вивезено не його матір, а діда. За часів кріпаччини матиного батька продав якийсь чернігівський поміщик козацькому поміщикові – генералу Попову. Спроби Косарика встановити батьківщину дідів по материній лінії не завершилися успіхом. Лише дещо пощастило йому з’ясувати, “зокрема малися підстави вважати, що коріниться Шолохів родовід із Полтавщини” [7, 1980, 23 травня]. Про трагічну смерть своєї мате-

рі Михайло Олександрович розповів спеціальному кореспондентові газети “Радянська Україна”, який брав у нього інтерв’ю в переддень 70-річчя від дня народження і 30-річчя Перемоги. За словами Шолохова, німці помстилися йому за опубліковану в “Правді” “Науку ненависті”. Фашистські літаки налетіли на Вьошенську й цілилися передусім у спеціальний об’єкт – будинок, де мешкала родина письменника. Однією з перших жертв цієї повітряної атаки ворогів стала Анастасія Данилівна [10, 1975, 7 травня].

Про генеалогічне дерево Михайла Шолохова в щоденниках мовлено не раз. 11 серпня 1974 року Гончар занотував почуті від товариша й колишнього секретаря Шолохова Петра Петровича Гавриленка² відомості про матір письменника: Анастасія Данилівна була дуже красивою жінкою; її з групою селян на Донщину вивіз поміщик Попов; мати мала брата (дядька Михайла Олександровича), від якого можна було б дещо дізнатись, але він помер. Олесь Терентійович дуже шкодує, що “десь, у невідомості чи в тайнах, губиться ціла гілка родоvodu”, з якої вийшов великий прозаїк³.

Олесь Гончар із приємністю констатує 24–25 травня 1955 року, що Шолохов посправжньому щиро зізнався в любові до України на своєму 50-річному ювілеві. Він тоді з якоюсь особливою урочистістю заявив гостям, які з’їхались звідусіль: “...полкрови у мене вашей (тобто української. – М. С.)”. Того ж дня дружина письменника розповіла присутнім, що її чоловік частенько співає українські пісні, навіть спілкується з нею по-українському. Автор щоденників зауважує, що Михайло Шолохов говорив подеколи українською мовою і з ним, причому “слово у вимові українській звучало зовсім природно”, і припускає: “Може, він чув його в дитинстві з уст матері...” [9 квітня 1966]. Навдивовижу чутливі звертання і признання на взірць: “Олесю, рідний, дорогий мій... Я тебе люблю... Олесь, рідний...” [9 квітня 1966] – до сліз розчулювали Олесь Терентійовича. У такі миті він хотів прихилити до Шолохова сонце, сказати йому

² П. Гавриленко, розповідає Гончар, 30 років пропрацював агрономом у Казахстані, куди його завела мисливська пристрасть, а здружився з родиною письменника під час евакуації в роки війни. Він привернув Шолохова своїм природним розумом і народним характером із гумором. Однак “оточення письменника постаралось відтерти, відсторонити Гавриленка, закидаючи йому те, що дозволяв собі триматися, мовляв, з Шолоховим по-панібратськи:

– Та й він недолюбує, коли йому правду в вічі... А я це деколи собі дозволяв”, – зізнався Олесеви Терентійовичу Петро Петрович [11 серпня 1974]. Проте намагання “доброзичливців” посіяти ворожнечу між М. Шолоховим і П. Гавриленком виявилися марними: вони лишилися великими друзями на все життя.

³ В іншій праці – “Шолоховські висоти” – Олесь Гончар наголошує, що з Україною Михайла Олександровича єднає кривий зв’язок, і покликається на біографічну нотатку “Про себе”, зокрема наводить таку цитату: “Батько – росіянин, мати – українка... В щедрій та багатющій обдарованості художника мовби виявила себе творча снага двох братерських народів, і ми цим пишаємось” [4, с. 146].

найтепліші слова, по-братськи потиснути йому руку.

Знаючи про трепетне ставлення Михайла Олександровича до української мови, до землі, яка народила його матір, Гончар на 60-річному ювілеї в Москві вітав російського письменника по-українськи. Начальство сприйняло цей пасаж як націоналістичний випад, начепило письменникові тавро русофобства. Олеся Терентійовича виводило з рівноваги, гнітило не ставлення до нього (уже звик до цькування), а неповага до рідної мови, намагання московських і доморощених чиновників повністю вилучити її з офіційного вжитку, давши зелену вулицю мові міжнародного спілкування. Свою стурбованість він передає в листі до Михайла Шолохова, відправленому з Києва 2 квітня 1966 року. У ньому адресант повідомляє, що уважно і з великим задоволенням прочитав гарну та розумну промову Михайла Олександровича на XXIII з'їзді КПРС і відразу ж дуже пошкодував, що не чув її наживо, бо не потрапив до Москви на партійний форум через ту причину, що “впал в немилість нашего украинского начальства... За вдруг обнаруженную строптивость характера (кажется, характер и в самом деле начал портиться по причине тяжелой руководящей работы в нашем писательском Союзе)” і – основне – за те, що “сей Олесь Гончар на юбилее Шолохова позволил себе приветствовать русского писателя на украинском языке. Это, мол, что-то значило. И это, мол, могло быть оскорбительным для юбиляра и чуть ли не для всей телевизионной Руси.

Неужели могло? – запитує автор листа в того, кого він шував, і щиро намагається пояснити благородність свого пориву. – Неудачливий оратор пытался объяснить, что желание произнести приветствие по-украински явилось главным образом потому, что мать юбиляра была по происхождению украинка (Это ведь правда?) и что в такой – может быть, действительно неуклюжей, форме хотелось выразить уважение к матери писателя, давшей России великого сына.

Но Вы сами знаете, как трудно бывает прошибить железобетонные лбы (по-укр. будет – лобы!)” [2, с. 111].

Цікавим у розгляданому контексті є лист до Петра Шелеста. Це послання – гнівний протест проти анонімного “Письма семи”, у якому звинувачено Гончара в буржуазному націоналізмі, проти тих, хто дорікав йому за українськомовний реверанс на 60-річчї

Шолохова. Аргументуючи свою відмову брати участь у комісії, яка мала знищити Івана Дзюбу за його сміливий і правдивий лист до товаришів Петра Шелеста й Володимира Щербицького (див. [5, с. 97–100]) та доданий до нього ще сміливіший трактат “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, Олесь Терентійович не забуває сказати і про свій виступ українською мовою на ювілеї автора “Тихого Дону”: якщо це “розцінюється як кримінал, якщо не здатні зрозуміти, що українське слово було сказане на ювілеї на знак поваги до матері письменника (відомо ж, що мати Шолохова українка), якщо цьому надається якогось іншого підозрілого значення, то про що можна далі говорити?” [2, с. 110]. Відповіді на поставлене Гончаром запитання в щоденниках Шелеста немає. Перший комуніст України, слід сподіватися, добре зрозумів звинувачення і водночас пересторогу українського письменника, але промовчав, бо й сам відчував немилість із боку Москви за шиті йому білими нитками українофільство і другу українізацію.

Сторінки щоденників Олеся Гончара про Шолохова відрізняє від діарійних записів, присвячених іншим письменникам, те, що в них події розгортаються головно навколо гучних і скромних ювілеїв митця, який найжагучіше “висловив любов до рідної землі в усій літературі ХХ віку” [17 липня 1980], – п'ятдесяти-, шістдесяти-, сімдесяти-, вісімдесятиліття від дня народження, п'ятдесятиріччя трудової діяльності. З нотатки “В Москві на ювілеї Шолохова”, датованої 24–25 травня 1955 року, довідуємося, що свій полудень віку Михайло Олександрович відзначав у Москві в залі Чайковського. Справляти цю дату він планував не в Білокам'яній, а в рідній станиці. Перебуваючи в Києві на з'їзді письменників України півроку тому, Шолохов запросив Олеся Гончара й Василя Минка на свій ювілей у Вьошенську. Він підтвердив це також у листі до Минка: приїзду “буду очень рад. Только берите с собой и жинок: думаю, что им будет не менее приятно посмотреть на донские просторы”. Олесь Терентійович і Василь Петрович готувалися до поїздки на батьківщину свого вірного друга. Обставини, проте, змінилися, і вони попрямували до тодішньої союзної столиці, де опинилися серед найдорожчих гостей. Знайомлячи їх зі своїми друзями, у той день “дитинно безпомічний” Шолохов, який “жаль викликав до себе” [10 жовтня 1973], любовно сказав усім присутнім: “А они, Олесь и Василь, мои братья по крови”. Про цей щемливий момент Минко

згадає через 25 років у “Листі другові”, яким вітатиме через “Літературну Україну” автора “Тихого Дону” з 75-літтям: “Здоровлю тебе з днем, коли тебе уперше пригорнула до своїх грудей рідна матуся! Тим паче, що вона рідна й мені, бо походить з нашої української Чернігівщини” [7, 1980, 23 травня]. Олесь Гончар, прочитавши газету за 23 травня 1980 року, у якій поряд із таким дорогим і пам’ятним йому посланням Василя Минка опубліковано цікаві матеріали про Михайла Олександровича Євгена Волошка – “Брати по Шолохову”, Віктора Грабовського – “Хвилі Тихого Дону”, зробить у щоденниках ліричний запис-спомин:

“Шолохову – 75. А ще ж наче недавно були його іменини півстолітні, на які він запросив нас із В. Минком. Василь Петрович щойно в “Літ. Україні” навів той епізод, коли Шолохов, знайомлячи нас із гостями, сказав:

– А они, Олесь и Василь, мои братья по крови...

Багато відтоді води сплигло і в Доні, і в Дніпрі...” [25 травня 1980].

Перегорнемо ювілейні сторінки назад і знову повернемося до того травневого дня 1955 року, який запам’ятали на все життя Гончар і Минко. У залі Чайковського зібралася родина ювіляра: дружина і вірна помічниця Марія Петрівна, дочка Світлана, котра прибула з Камчатки, син із дружиною-болгаркою, а також його побратими по перу, одноступці, друзі, до яких Михайло Олександрович звертався із сумним та щирим проханням:

– Вы уж, пожалуйста, делите со мной нужду...

Автор щоденників зафіксував, як оригінально вітали Шолохова “огоньковці” і як дотепно вписався в їхній сценарій імениник. Вони подарували ювілярові жартівливу картину на сюжет васнецовських богатирів. У центрі, на місці Іллі Муромця, Шолохов у козацій кубанці, а по боках невиразні постаті в шоломах. Винуватець урочистостей зрозумів, до чого хилять дорогі йому гості, і поважно сказав: “Не возражаю быть Ильей Муромцем, но только чтобы рядом со мной не Алёша Попович был, у кого глаза завидующие, руки загребущие”.

Наступного дня в ресторані “Прага”, де відбувався банкет, Шолохов звернувся до присутніх (а їх було небагато) з такими словами: “Я не приглашал сюда сильных мира сего. Я пригласил людей тех, кого люблю”. Українські письменники Гончар та Минко були на

тій учті, вони залишилися вірними друзями Шолохова до кінця його земних днів.

Друга ювілейна сторінка – святкування 60-річчя письменника. Про цю подію в щоденниках сказано скупко:

“Ювілей Шолохова.

Банкет. Марті Ларні, фінський письменник, в тості розповідає про Сібеліуса, про птахів, порівнює ворону з критиком...

І ще, що якась дружина письменника відгукнулася про свого чоловіка:

– Легше тримати бочку бліх, ніж впоратися з ним.

Виступає Шолохов. Чомусь ждали, що вчепиться за ворон і піде, піде...

А він:

– Товарищи мужчины! Будьте же неуловимы, как блохи!” [25 квітня 1965].

Олесь Гончар не занотував того дня, що вітав Михайла Олександровича українською мовою. Він, очевидно, і передбачити не міг, що влада це сприйме як неповагу до видатного письменника-романіста і майже як злочин проти російської людності. Олесь Терентійович мужньо витримав чергове безпідставне звинувачення й дав гідну відсіч усім тим, для кого українське слово асоціюється з махровим українським націоналізмом, а ті, хто ним послуговуються і оберігають його, – із зятими ворогами радянської держави, сепаратистами.

Немає в щоденниках відомостей про відзначення ювілею Шолохова в Україні. Не записано, зокрема, того, що наші письменники, а з ними й Олесь Гончар, тоді голова Спілки, надіслали своєму російському колезі тепле вітання, яке опублікувала “Літературна Україна”:

“Дорогий Михайле Олександровичу!

Вельми раді вітати Вас у день 60-річчя. Ювілей Шолохова – це свято світової культури, і ми горді з того, що близькі до Вас родом, історією, сучасністю і мрією своєю. Це свято дає нам нагоду ще раз освідчитися в своїй безмежній любові до Вас, нашого друга і вчителя... великого письменника ХХ віку, справжнього громадянина нашої багатонаціональної Батьківщини...

У Ваших вічних книгах живуть люди, прекрасні і неповторні, на яких з подивом завше буде задивлятися людство, хвилюючись над мінливими глибинами і безміром Вашого духу.

Ми пишаємося Вами й любимо Вас. Хай Вас, як і досі, відвідує щасливе натхнення, хай не покидає Вас здоров’я і непокірність перед марнотою всіх інших діл в ім’я золотого продовження Вашої творчості” [7, 1965, 24 травня].

Третя з ювілейних сторінок – святкування 70-річчя Михайла Шолохова. Воно, як писали тодішні газети, переросло у великі урочистості, вийшло за рамки традиційного літературного пошанування. У травні 1975 року Гончар одержав запрошення від “старого козака” і твердо вирішив їхати на святкування дня народження: спершу в Москву, звідти – на батьківщину письменника. Він прагне, урешті-решт, здійснити свою ще студентську мрію, коли разом із хлопцями-філологами дуже хотів побувати в станиці Вьошенській, яка уявлялася йому і його ровесникам “майже сучасною Ясною Полянню” [16 травня 1975], походити тими стежками, які стоптав автор лубого його серцю “Тихого Дону” – “останнього привіту козаччині, тому життю, якого вже не буде” [29 березня 1982]. Повернення в нелегку, але неповторну молодість надихнуло Гончара в ювілейні шолоховські дні на ніжно-журні роздуми: “Багато води зійшло і чимало оцінок змінилось, та все ж є в юнацьких закоханостях щось таке, що з літами не вивірюється, не минає, хіба що тільки викликає смутки...” [16 травня 1975]. Образився Олесь Терентійович, що літературні чиновники, яких він називає пошехонцями, “забули” увести його до всесоюзного ювілейного комітету, а потім вдавали, що запрошення, отримане від Михайла Олександровича, “виходить від них, і бомбардують телеграмами та дзвінками”. Як голова Республіканського ювілейного комітету він постарався, щоб в Україні гідно пошанували Шолохова. 19 травня 1975 року відбувся Шолоховський вечір у Будинку кіно. “Аж не віриться, – записав він у щоденниках, – що це ж 20 років уже змигнуло відтоді, як він був на Україні...”. Гончар скромно промовчав, що вступним словом відкривав той вечір, що гарну доповідь про життєвий і творчий шлях письменника⁴ виголосив Павло Загребельний. Павло Архипович не забув сказати про український родовід митця: “Походження – це не остання річ у біографії письменника. Можемо стверджувати, що... розмах, епічність успадкував Шолохов від народу свого батька – росіянина, вихідця з Рязанщини, а від матері... українки з Чернігівщини, закоханість у природу” [7, 1975, 20 травня]. Завершилося дійство переглядом фільму “Вони боролися за Батьківщину”, створеного за однойменним романом. Олесь Терентійович

не занотував і того, що “Літературна Україна” 20 травня 1975 року надрукувала його статтю “Шолоховські висоти” з доданим до неї поздоровленням: “Вітаємо щиро ювіляра, письменника, що став гордістю російської і всієї багатонаціональної літератури. Шлемо вітання тобі, земле донська, і вклоняємося тій жінці-Матері, що дала Батьківщині великого сина”. У цьому числі газети, крім Гончарової розвідки, вміщено низку інших досліджень про Шолохова: “У його степовім краю” – Борис Дубров, “Великий художник епохи” – Євген Дрягін, “З цікавістю перечитуючи” – Павло Мінеєв. У статті “...До кінця ваш” Михайло Кукта порівняв прозу Михайла Шолохова та Олеся Гончара й дійшов висновку, що мистецькі концепції російського майстра слова знайшли яскравий вияв у творчості українського романіста. Ніла Підпала в коротенькій замітці “Із скарбниці дружби” розповіла про дружбу Михайла Шолохова з Максимом Рильським і помістила маловідомий вірш “Шолохов”, написаний Максимом Тадейовичем 1955 року до 50-ліття письменника з такими віншувальними рядками:

*Я від душі його вітаю
У повнім розквіті весни
І жду нового урожаю
Від піднятої цілини.*

Побувати у Вьошенській Олесеви Терентійовичу не судилося: Михайло Шолохов тяжко захворів і потрапив у Барвиху з мікроінсультом. Ця журна звістка боєм ударила в серця всіх, хто прибув на свято, бо “в кожному з нас все-таки є частка від нього. Якщо є порох в наших літературах, то природою близький він до того, що його знаходять в шолоховських погребях”, – це ще одне пишнорлівне послання Гончара другу-письменникові, у якого справжня “козацька душа” [22 травня 1975]. Відсутність ювіляра присмутила вечір, для тих, хто прийшов до Большого театру Союзу РСР, дійство було казенним. “Яка драматична ситуація, – з тугою констатує Олесь Терентійович. – Таке вшанування народне, а його вимучує недуга, не дає піднятися з ліжка... Йому тільки сьогодні нібито стало краще, повертається дар мови” [23 травня 1975]. Не пролунало на цих пишних урочистостях живого слова, свіжої думки. Усіх годували “казенною, банальною марковщиною”⁵. Непогано виступив лише один вояк та Ярослав Івашкевич [там само]. Гість із

⁴ Цю доповідь під назвою “От самых корней народных” опублікувала “Літературна газета” 22 травня 1985 року.

⁵ Доповідь на вечорі в Москві, який відкрив голова Всесоюзного ювілейного комітету Микола Тихонов, виголошував перший секретар правління Спілки письменників СРСР Георгій Марков (звідси і “марковщина”). Він основний акцент зробив на тому, що Перша світова війна, громадянська війна, колективізація, Велика Вітчизняна війна, боротьба за мир – це магістральні теми шолоховської творчості, що образи Аксинї, Григорія і всіх інших козаків і козачок достойно поповнили галерею образів, створених найкращими письменниками світу.

Польщі, письменник і громадський діяч Івашкевич, захоплено говорив про вміння Шолохова майстерно оголювати духовне життя героїв за допомогою слова. Цього письменника з-поміж інших, за його переконливим спостереженням, вирізняє насамперед велике почуття міри, що виявляє себе в гармонії діалогів із людиною й ситуацією, слів із правдою людських переживань, засобів зображення із задумом автора. Неповторність Михайла Шолохова як прозаїка і в тому, що персонажі його не піднебесні, а земні, їхні падіння і злеті – не витвір фантазії митця, а реальність, глибоке закріплення в твердь людського буття [8, 1975, 14 мая]. Доповідач-воjak, який заімпонував Гончарові, – це командувач полку Таманської дивізії підполковник В. Чорний. Він образно говорив про дороги громадянської та Великої Вітчизняної воєн, які пройшов письменник Шолохов, пізнавши висоти мужності і стійкості. Книги “Тихий Дон”, “Піднята цілина” були в одній бойовій шерензі із захисниками, уселяли їм віру в перемогу. Підполковник наголосив і на тому, що кращі традиції шолоховської прози творчо розвивають сучасні письменники.

На наступному ювілеї – уже без Шолохова, – присвяченому 80-річчю від дня народження митця, Олесь Гончар відмовився головувати, бо “пропозиція була висловлена в образливій формі”. Чому так сталося, сьогодні вже не дізнатися. Відоме інше: тоді Олесь Терентійович дуже хотів сказати, що Шолохов був мужнім і водночас надто вразливим, що він знав біль і, як і ми всі, у хвилину розпачу потребував підтримки, поради, що цей прозаїк не був “закутий у панцир невразливості”. “Не вистачає нам його, – занотовано в щоденниках 7 травня 1985 року. – Досі озивається з Вьошенської його щира, побратимська, козацька душа”. В Україні до цієї дати також готувалися. Не занотував Гончар, що в Києві видано збірку “Шолохов і українська література”, до якої увійшли статті українських письменників та літературознавців – Дмитра Павличка, Петра Кононенка, Леоніда Новиченка, Івана Крука, Петра Хропка та інших. Передмову до книги написав Олесь Гончар. Він, зокрема, зазначив, що “нашому народові творчість Шолохова полюбилась відразу – з юнацьких гарячих, напоєних степовим сонцем оповідань, з перших розділів “Тихого Дону”. Те, що Шолохов відкривав читачеві, захоплювало своїм драматизмом, вогнем пристрастей, нещадною правдивістю”. На сторінках “Літературної України” ці-

каві статті надрукували вже згадувані Євген Волошко – “Приїзду вашому буду радий...”, та Віктор Грабовський – “Мить і вічність”.

У щоденниках мовиться ще про один ювілей Шолохова – 50-ліття мистецької діяльності. На той час (вересень–листопад 1973 року) Олесь Гончар був далеко від своєї країни, у Сполучених Штатах Америки, але про дорогого друга не забув: “...маю почуття до нього те, що й раніш. Треба написати йому, поздоровити” [10 жовтня 1973]. Через три дні в щоденниках з’явилася ще одна коротка безсюжетна нотатка: “Шолохову: “Пусть и в эту осень не одиноко Вам будет, пусть еще много вёсен радует Вас лазоревая бессмертная степь”. Це рядочок із поздоровлення, яке 12 жовтня полетіло від Гончара з-за океану до Вьошенської:

“Дорогой Михаил Александрович!

Пишу Вам издалека, из-за океана, где мне в качестве дипломата на 3 месяца на сессии ООН суждено сейчас коротать дни среди сумрачных небоскрёбных ущелий.

Хочу поздравить Вас с юбилеем творческого труда. Хочу сказать, как много значит для меня в жизни автор “Тихого Дона”. Помню наш разговор в гостинице “Россия”. Помню, каким светом дружбы и доверия светились ясные степные шолоховские глаза. Спасибо Вам за это.

Желаю от всей души Вам доброго здоровья. Пусть и в эту осень тепло и не одиноко Вам будет, пусть ещё много лет весело радует Вас бессмертная лазоревая степь.

Знайте, что любовь ещё одного человека с Вами в эти дни.

Нежно и навсегда Ваш Олесь Гончар” [2, с. 138].

Такі послання, як щойно цитоване, не виникають із доброго дива. Олесь Гончар написав його серцем, намагаючись ще раз за слушної нагоди ненав’язливо засвідчити свою любов і пошану старшому другові, на творчості якого зростав, якою духовно живився, подякувати йому за всячасну підтримку. Той, кому писано ці рядки, також відчув, хоч із неймовірно далекої відстані, їхню теплоту та щирість. Шолохову вони були вкрай необхідні на той час, бо хвороба – тяжка форма діабету, частковий параліч – мучила його, та й друзів залишилося небагато. Петро Гавриленко розповідав Гончарові, що Михайло Олександрович двічі перечитував його лист, хотів послати вісточку-відповідь у Нью-Йорк, але не зміг, бо не володів рукою [11 серпня 1974].

Крім ювілейних, у щоденниках є біографічні сторінки. Вони стосуються особистого життя Шолохова, його літературної творчості, громадянської позиції тощо. Одна з таких сторінок – розповідь про “може... останню любов” митця [19 травня 1975]. Олесь Терентійович повідомляє, що на письменницький з’їзд 1954 року в Україну Михайло Олександрович прибув не сам, а зі своєю супутницею, тому й “почувався ніяково, нібито винувато в чомусь” [29 жовтня 1954 року]. Про його візит до столиці України із “симпатичною і скромною особою” довідалася дружина й дуже обурилася на киян. Гончар знав, що в напівтатарку-напівукраїнку Іскру письменник був по-справжньому закоханий. Вона їздила до нього на побачення в Ростов. Листи від Іскри до станиці возив журналіст Михайло Кукта, який спілкувався з Шолоховим, досліджував його творчість. Роман донського козака з цією жінкою, матір’ю двох дітей, якісь злі сили розладнали. Іскра не поїхала до письменника на Чернігівщину, де вони планували винайняти хату і провести літо на Десні, а згодом раптом вийшла заміж за молодого дипломата, з яким познайомилася в поїзді. Подружжя опинилося аж на Цейлоні, і там нібито в них народилося п’ятеро дітей. Кукта був свідком Шолохової трагедії, бачив, “як той сидів сумний над Доном і дрібно-дрібно рвав Іскрине посланіє, пускав за водою”. Ця історія спала не думку Олесеві Терентійовичу того дня, коли в Києві святкували 70-річний ювілей письменника [19 травня 1975].

Знаходимо записи й про деякі сповнені нелегких випробувань періоди в житті Михайла Шолохова. Письменник розповідав Петрові Гавриленкові, що горезвісний 1937 рік не оминув і його. Сталінські “мисливці” фабрикували справу про підготовку повстання “донських, терських” і ще якихось козаків за безпосередньою дійовою участю письменника. Типовий сценарій добігав типового кінця – Михайла Олександровича мали ув’язнити, розстріляти або відправити туди, де Макар телят не пас, але якось волею долі вийшло, що він не потрапив під колесо репресивної машини. “І дивно, – записано в щоденниках Гончара 9 грудня 1980 року, – що одного з тодішніх наклепників... цей козак [Михайло Шолохов. – М. С.] пізніше взяв до себе на посаду літературного секретаря (тепер уже він помер). Ох дива, дива...”. Урок з цієї історії простий: Михайло Шолохов – благородна душа, людина, яка не таїла зла в собі, уміла прощати іншим, навіть ворогам своїм. Мож-

ливо, за це сили земні й небесні нагородили його могутнім талантом і послали нести духовне світло всім – грішним і праведним.

Олесь Гончар занотував у щоденниках історію про те, як земляки-комуністи хотіли приборкати непокірного й зарозумілого Шолохова. Секретар Ростовського обкому Патолічев звернувся від імені членів бюро обкому до Сталіна, щоб не висувати Михайла Олександровича в депутати, бо “ведёт себя строптиво”, ні з ким не рахується. Вождь, розуміючи, який авторитет у суспільстві має улюбленик мільйонів читачів, оспівувач його дітища – колективізації, відповів: “Если вы, т. П-в, и ваши товарищи можете написать “Тихий Дон”, то Шолохова не избирайте. Передайте это членам бюро” [20 травня 1975]. Відомо, що в Михайла Шолохова була нелегка зустріч зі Сталіним: Йосифа Віссаріоновича чомусь зацікавило те, звідки автор “Тихого Дону” взяв матеріал про Вьошенське повстання. Він запросив Михайла Олександровича до Москви на розмову, яка тривала дуже довго й часом перетворювалася на допит. Шолохов детально виклав вождеві, як працював над романом, якими джерелами користувався, на що той у кінці розмови випалив: “Тихий Дон” будем печатать, не меняя ни слова” [17 липня 1980]. Можна лише уявити, що пережив Шолохов, коли їхав до Кремля на зустріч із “батьком народів”, коли спілкувався з ним віч-на-віч. Зіграв у цій справі свою непривабливу роль і Максим Горький, коли надіслав Михайлові Олександровичу однослівну телеграму – “Ждём...” Міг би повести себе по-іншому – підтримати, попередити свого колегу, щоб приготувався до розмови, бо ж знав Олексій Максимович напевне, що цікавило Сталіна. Однак пішов іншим шляхом... Для Шолохова “той, котрий колись проголосив, що “человек – это звучит гордо” [3 січня 1985], назавжди залишився “жестоким мещанином с голубыми глазами” [17 липня 1980]. У негативному світлі сприймав Горького й Олесь Гончар. Він називає великого пролетарського письменника “люмпеном, який багато всього навчився” [14 листопада 1993], засуджує його, що в часи сталінщини з насолодою слухав незаслужені дифірамби на свою адресу, що дозволив навіть перейменувати рідне місто Нижній Новгород на Горький і завинив цим перед пращурами, що не бив на сполох, коли творці нового світу виморювали голодом Україну й Донщину, а навпаки, свідомо сприяв цьому жажливому теророві, переконуючи західну інтелігенцію

в непомильності наших вождів і в унікальності створеної ними соціалістичної системи, годуючи їх пісеньками про ентузіазм будівників Біломорсько-Балтійського каналу, що приховував повсюдну жорстокість, маскував завоєнізованість, виправдовував руйнування культури, що, зрештою, перетворився в апологета страшного радянського режиму (див. [21 вересня 1978; 11 вересня 1966; 3 січня 1985; 25 березня 1989; 14 листопада 1993]).

Олесь Гончар говорить про ще один вельми неприємний момент із життя Шолохова. Письменник Леонід Леонов повідомив йому, що автор “Тихого Дону” нібито не зовсім чесно отримав Нобелівську нагороду. Допоміг йому в цьому Микита Хрущов, котрий примусив поставити підписи під листом, у якому “виканючувалось премію”, Леоніда Леонова, Костянтина Федіна, Олексія Суркова, Олександра Твардовського. Якщо вірити Леонову, то Хрущов учинив ще один злочин – подарував королеві корону Карла XII, неоціненну реліквію, яка “має стосовність і до України. Такий відбувся торг” [29 вересня 1967]. Був він чи не був, це треба довести. Можливо, перед нами чистої води компромат, а може, якась доля правди в тому, що сказав Леонов, і є. Думається, якби торг усе-таки відбувся, про нього знали б усі. Його майстерно використали б проти Хрущова ті, хто усував його від влади. Отже, це все припущення, які потребують документального підтвердження.

Зі щоденників Гончара видно, що Леонід Максимович не зовсім прихильно, можливо, навіть упереджено, ставився до Шолохова. То він звинувачував його в пиятиці, називав “алкоголіком, у якого мозок уже перетворився в розплавлене мило (з прожилками)” [25 вересня 1967]⁶, то пускав у бік митця шпильки на зразок цієї: “Когда б меня кормили, как Шолохова, я писал бы, как Гомер, и в таком количестве, как Сергеев-Ценский...” [19 жовтня 1977].

Олесь Терентійович намагався вберегти “запального Шолохова” [26 серпня 1991] від усякого зловісного слова, наклепу. Йому подвійно боляче було чути з вуст Леонова такі грізні звинувачення, бо добре знав про ставлення Михайла Олександровича до Леоніда Максимовича. Ось приклад: на ленинградському форумі в присутності багатьох митців

– Сартра, Федіна, Унгаретті, Бажана, Суркова, Твардовського – “розумний, щирий... сміливий” Шолохов гарно говорив про Леонова, зокрема про те, що “в суперечці про ліс (“сорный лес” отой!) він не на боці Хрущова, а на боці Леонова” [5 серпня 1963]. Леонов це чув, позаяк був присутній на тому зібранні. Гончар також зі зневагою ставиться до “самозакоханого, фальшивого, тенденційного” поета Андрія Вознесенського, який не визнає національних культур, через губу, зневажливо вимовляє ім’я Шолохова, мотивуючи це тим, що сьогодні літературу тримають Пастернак, Шагал і Висоцький, а “поза ними – пустеля” [22 грудня 1987]. Михайло Шолохов, твердить у своїх щоденниках Олесь Гончар, посідає одне з найпочесніших місць у вітчизняній і світовій культурі.

У діаріуші Гончар намагається пофілософськи осмислити феномен Шолохова. То хто ж він: “найтрагічніша постать в нашій літературі” [13 травня 1985] чи найщасливіший майстер слова? Геній чи рядовий прозаїк, який залюбив у свою творчість цілу епоху і, певне, притягуватиме до себе, як магніт, розум та серця майбутніх поколінь? Покірний уславлювач соціалістичних досягнень, яких домоглася “найміцніша у світі” Країна Рад із її “мудрими” керманічами, вождями, оспівувач подвигу радянських воїнів у Другій світовій війні чи письменник від Бога, між рядками романів і оповідань якого – непокора та ненависть до жахливої комуністичної системи, що отруїла свідомість цілих етносів, перетворила народні маси на коліщатка і гвинтики великого суспільного механізму? Митець, що не знає болю, чи незахищена, чутлива особистість, яка потребує допомоги й підтримки з боку інших людей, буває тонкошкірою і навіть тонкосльозою?

Михайло Шолохов у рецепції автора щоденників – воістину геній, геній від природи, який, на превелику біду, не зберіг подарований йому Усевішнім винятковий талант, нерідко розмінював його на славу й буденні спокуси. Геніальність, за Олесем Гончаром, не абсолютна, не раз і назавжди отримана якість, а плінна, минуща величина, внутрішній заряд якої, залежно від потреб цивілізації та рівня розвитку її, змінюється, зрештою, присутньо корегується суспільною свідоміс-

⁶ Через два дні – 27 вересня 1967 року – з’явилася ще одна нотатка про Леонова, що не дає підстав об’єктивно сприймати його інформацію: “Леонід Максимович весь час в неспокої, внутрішньому метанні. Сипле парадоксами, впадає в крайнощі. То підкреслює (удавано) малість своєї роботи, то впадає в бурхливі хвастощі. Вдається до самоцитатій. Очевидно, це вже від старості. І повторюється. Знов і тут, на Дунаї, те, що чув від нього в Америці: як Бабель приходив в гості, потираючи руки, оглядав стіл: – Ану, що тут найдорожче? Ікра? З неї й почнемо...”

ту. Геній Шолохова на повну міць виявився в “Тихому Доні”, де митець гармоніє зі світом, розкриває його таким, яким він був насправді, силоміць не втручається в усе, що його оточує, своїм замилюванням, своєю невичерпною внутрішньою красою сприяє його рухові вперед, до того ідеалу, який вимальовувала доба. Та згодом, розвиває далі свою думку в щоденниках їхній автор, у силу різних надмір складних, а бувало, й спокусливих обставин Шолохов стає пристосованцем [23 липня 1974]. Трагізм посилює й те, що своїм талантом він прикривав сталінський розбій, страшні комуністичні злочинства 30-х років ХХ століття. Геніальне шолоховське єство переінакшувалося, повільно перетворювалося на своєрідне криве дзеркало з толстовськими атрибутами – “з одного боку”, “з іншого боку”. Отож: з одного боку, письменник не міг сприймати страшну катастрофу козацького краю, без якого не уявляв свого життя і який не проміняв на столичні привілеї, на першість у товаристві колег по перу, не міг дивитися, як гинуть рідні йому придонські хутори і станиці, як знищуються справжні господарі, котрі не гендлюванням, а невтомною працею заробили собі шматок пшеничного хліба й сорочку з тонкого полотна, а з іншого – возвеличував ленінський план будівництва соціалізму в країні й потоплену в сльозах та крові сталінську колективізацію, сміявся з того, що викликало гіркий плач, робив героями Давидових і Нагульнових, виправдовував потворне усупільнення, яке залишило без засобів існування всіх трударів-хліборобів і привело до влади станично-хутірських ледацюг, проклало невольничий шлях у Сибір, кінець кінцем, за вказівкою “мудрої” партії ламав народний хребет у рік страшного голоду й небаченої сваволі⁷.

Розмірковувати можна до безкінечності, а от зрозуміти людину, яка є трибуном епохи, яка належить не собі, а їй, епосі, – це вже зовсім інше. Якщо деякі майстри слова й критики вдавалися до крайнощів, уважаючи Михайла Шолохова або примітивним повістярем, не помічаючи його геніальності, або всесильним митцем, закриваючи очі на його

слабкості, то Гончар сприйняв автора “Тихого Дону” як продукт епохи, як неперевершений талант, який ця епоха породила і знівечила, перемолола. Якби такої метаморфози не відбулося, Шолохов, очевидно, повторив би долю сотень письменників, могили яких ми не можемо розшукати й сьогодні. Олесь Гончар не виправдовує й не засуджує Михайла Шолохова. Він достотно знав, чому автор “Піднятої цілини” “запивав, топив у горіліці горе, яке роздирає душу”, відчував, можливо, як мало хто, що писання не за покликком серця, а за чимось велінням лишило на все життя в душі художника найглибшу рану [13 травня 1987]. Її не загоїв час, вона ще дужче зайтрила на схилі літ, коли Михайла Олександровича виснажувала недуга, коли він лишився сам-на-сам зі своїми проблемами, коли не мав змоги самотійно писати, а міг лише думати про пережити, коли вже не радів “ювілейній говорильні”, яку влаштовували під його вікнами черстводухи безсовісні [25 травня 1980].

Спілкування двох видатних письменників – Олесь Гончара й Михайла Шолохова сповнене щирості, взаємного захоплення. Проте траплялося, що між ними виникала дискусія, навіть непорозуміння в чомусь. Приміром, на IV Всесоюзному з’їзді письменників, який у щоденниках названо “з’їздом на експорт” [25 травня 1967]. Олесь Терентійович говорив, що митець не повинен відчувати на собі нічийного тиску, що його думку ніхто не має право деформувати й викривляти. Присутня на тому форумі дружина Гончара пригадує, що виступ Олесь Терентійовича сприйнявся дуже добре⁸. Зал шаленів, коли мова зайшла про прискіпливого редактора, людину-невидимку з міцно затиснутим у руці кольоровим олівцем, тобто про Головліт, про цензора, котрий стежив абсолютно за всім, що в країні публікувалося. Присутні бурхливими оплесками проводжали письменника, коли він сходив із трибуни, отож публіка була одностайна з доповідачем, що дуже налякало пильнувачів за порядком на з’їзді [1, с. 96]⁹. Вони відразу зреагували на Гончарове вільнодумство і в “Літературній газеті” вишкребли згадку про “людей-невидимок” [26 грудня 1993].

⁷ Розмисли Олесь Гончара про суперечливість духовного світу Михайла Шолохова не збігаються з традиційною концепцією еволюції творчості цього митця. Її добре висвітлив у своїй промові з нагоди 60-річчя від дня народження поет Костянтин Симонов. Він, зокрема, вирізняв найпосутнішу причину, яка змусила Шолохова полишити роботу над “Тихим Доном” і взятися за “Підняту цілину”, – прагнення письменника-комуніста відгукнутися на насущну проблему дня – колективізацію сільського господарства всієї тодішньої країни – Союзу РСР [8, 1965, 27 мая].

⁸ Письменник славно пройшовся тоді по бюрократах, по “чавунних догматиках” із куцим Розумом, по кар’єристах, які за своє крісло й батька рідного продадуть.

⁹ Про свій виступ на форумі Олесь Гончар залишив таке свідчення:
“Виступав.

У перерві між засіданнями Шолохов спитав Гончара: “Ну як, скубуть тебе на Україні? – Та... скабуть (від Скаби). Поспівчував, посміялись” [25 травня 1967]. Після перерви Михайло Олександрович тримав слово, яке абсолютно дисонувало зверненню до письменників і видавців Олесь Терентійовича. Шолохов засуджував абсолютну свободу друку, гнівно накинувся на непроханих уболівальників клятого заходу, які вимагають свободи творчості для радянських митців, шельмував Аллілуєву й Керенського, що підспівують нашим ворогам, і в один голос заявив: свобода друку, свобода творчості в Радянському Союзі не просто є, вона процвітає на всю міць. На підтвердження своїх думок доповідач звернувся до найавторитетнішого джерела – праць Володимира Ульянова-Леніна: “Ми в абсолюті не віримо. Ми з чистої демократії сміємося”. Шолохов лякав присутніх, а згодом і тих, хто читав його виступ, що утвердження свободи друку для всіх – “від монархістів до анархістів” – призведе до того, що відбувалося тоді у В’єтнамі, який кров’ю заливали американські агресори, чи в Західній Німеччині, де нібито відроджувався фашизм, чи в тій же Греції, де влада переходила до фашистського штибу воєнної хунти. Небезпечним, на думку доповідача, є й те, що цією свободою одурманюють свідомість молодих людей. Проте намагання ворогів марні: наша зміна знайде собі мудрих проводирів, майбутнє ми обов’язково підготуємо. Молодь сьогодні ще говорить хлоп’ячими тенерами, у яких від юності ламаються голоси, але “дехто з них ні-ні та й закукурікає”. Вразила всіх статистика щодо віку членів Спілки письменників СРСР, яку подав Шолохов: на першому з’їзді письменників до 40 років був 71%, на другому – 20,6, на третьому – 13,9, на четвертому – 12,2 і зробив такий висновок: необхідно давати широку дорогу талановитій молоді (див. [8, 1967, 31 мая]).

Михайло Шолохов виступив гидко, запише в щоденниках 25 травня 1967 року Олесь Гончар, бо “вигороджував цензуру, намагався довести, що свобода творчості письменникам не потрібна. Не погребував демагогією. Оганьбив себе” [25 травня 1967]. Згодом і доповідач зрозумів, що передав куті меду, його гризли докори сумління, про що розповів Олесеви Гончару Петро Гавриленко: “Вийшло нібито так, що я виступав проти Олесь Гончара. А я цього не хотів. І не знав, що виступ (який значною мірою редагували інші) буде спрямований проти нього... Просто мене одурачили...”

Не знаю, так чи ні... Та Бог йому судія”, – це вже інший діарійний запис, датований 11 серпня 1994 року.

Гончарову правду про цензуру, яка не спинялася ні перед чим, “зрізувала нігті” невідгодним, а бувало, й “пальці відрубувала”, сповна відчував на собі і Шолохов. “Люди-невидимки” вправно попрацювали і над художніми текстами цього письменника, добре понівечили їх. Вони приписували Шолохову, як і Гончарові та багатьом іншим, націоналістські викрутаси й не пускали в газету сумнівні глави його роману. “...Скорочувати не буду, – твердо відповів своїм обвинувачувачам Михайло Олександрович, – правити нічого не буду, а якщо не дасте – рядка від мене більше не буде... Ні рядка взагалі”. “Зовсім дуріємо, чи що?” – коментує цю ситуацію Олесь Терентійович [9 грудня 1968]. З роману “Они сражались за Родину” цензори вилучили місце, де йшлося про Першотравень 1937 року, коли всі ув’язнені заспівали революційних пісень, а налякана варта рясно всипала кулями вікна тюрми [5 серпня 1972]. “І ось цей епізод і вилетів з публікації саме в ті дні, коли козак, виступаючи на з’їзді, захищав цензуру від чиїхось посягань... Отож – віддячено, – каже Гончар із невластивим йому холодком стосовно Шолохова. – Бог покарав за лживіі

Будо складно й бурхливо. Кажуть, вбігли розпорядники, подумавши, що хтось прибув із начальства” [24 травня 1967]. Про виступи інших, оцінку своєї доповіді іншими, сам з’їзд, його учасників занотував трохи більше:

“Про виступ М. Танка:

– Це не той танк, що наїжджає на Бровку (П. Бровка, поет. – В. Г.)” [там само].

“Твардовський висловив мені похвалу: шофер, який сьогодні віз його на з’їзд, сказав:

– Говорят, здорово выступал у вас О. Г.” [25 травня 1967].

“Є й веселе.

Монголи подарували портрет Горького. Поставили на столі.

З залу в президію записка:

“Примите срочные меры: портрет Горького закрыл Гамзатова”...

Хтось кинув фразу:

– Ох, ці хохли: ми їм розгромили Січ, а вони тепер завойовують Кремль.

Йому відповіли:

– Не треба нам Кремля, не хочемо нічого завойовувати, верніть нам Великий Луг вольності” [24 травня 1967].

“Познайомився з Вознесенським. Чиста душа – таке враження. Буває, ось так бачиш, що головне, визначальне в людині – чистота. Потім все інше” [25 травня 1967].

вуста... А міг же підтримати, хоча б з почуття професійної солідарності. Дивний, дивний він щодо цього...” [там само].

Про теплоту взаємин, які існували між Гончаром і Шолоховим, свідчить те, що Олесь Терентійович стежив за виступами свого старшого колеги на різних зібраннях, зокрема на партійних та письменницьких форумах, залишив кілька нотаток, у яких висловив своє враження від них. Звернення представника ростовської парторганізації Шолохова до делегатів XXIV з'їзду КПРС, за оцінкою Олесь Гончара, є соковитим, обарвленим народним гумором, іскринкою лукавства [2 квітня 1971]. Він говорив тоді про радянське письменницьке господарство. Використавши поетичне порівняння секретаря Московської письменницької організації Сергія Наровчатова, Михайло Олександрович поділив усіх майстрів слова на три категорії: снайпери, ворошиловські стрілки і ті, хто навіть не попадають у мішень. Перших небагато, другі становлять кістяк письменницької організації, а третіх, на жаль, не бракує, хоч їх мало б бути менше. “Стрельцы-мазили”, проте, не переведуться, позаяк живеться цій категорії поетів, прозаїків і драматургів не гірше, ніж будь-якому котові за прилавком магазину. Оратор звертався до редакційних працівників видавництва, аби вони сумлінно виконували свій професійний обов'язок – об'єктивно поцінювали твори й не “годували” людей низькопробним читивом. Він запропонував увести диференційований гонорар за видання твору: його розмір повинен залежати від запиту (див. [8, 1971, 7 апреля]). Олесь Терентійович не лише захоплювався доповідачем, а й висловив деякі серйозні претензії до нього. Вони стосувалися не ідеологічних реверансів (тоді без них ніхто не обходився), а зовсім іншого: “...знову завів мову про “котів” і рибу, “слово “мадригал” двічі вимовив як “мандригал” (чи, може, навмисно? Хоча навряд...). Зраджує чуття міри, не вистачає такту і чуття професійної солідарності, доброти до своїх товаришів. Письменницька братія гуде. А Чаковський (гол. редактор “Литературной газеты”. – В. Г.), виступаючи після нього зі своєю тріскучою риторикою, спробував в одному місці навіть хвицьнути – досить, правда, полохливо – донського козака” [2 квітня 1971]. Про котів уже було сказано – це “стрельцы-мазили”. А от щодо риби, то це метафоричний образ, до якого Шолохов удався тому, що критикував австрійського комуніста Фішера (прізвище його в перекладі

з німецької означає рибалка), котрий зібрав своїх закордонних колег і з шаленою люттю лив бруд на радянське мистецтво, піддавав анафемі партійність: “...цей рибалка й інші закордонні рибалки намагаються закинути вудочки з несвіжою наживкою в надії впіймати на цю принаду якомога більше простодушних карасів у каламутній воді так званого реалізму без берегів” [8, 1971, 7 апреля]. Слушно зауважив Олесь Терентійович, що в цій доповіді Шолохова поряд із душевністю часто проступала крижаність, навіть “жорстокість. Ота сама соколина жорстокість” [2 квітня 1971].

У вже цитованому вище листі від 2 квітня 1966 року до Шолохова Гончар згадує добрим словом промову Михайла Олександровича на XXIII з'їзді КПРС: “С огромнейшим удовольствием прочитал сегодня Вашу речь на съезде. Получилось здорово, а в той части, где Вы прошли по осётрам, – просто великолепно!” [2, с. 111]. На тому найвищому партійному зібранні видатний російський письменник говорив не тільки про літературу, а й про обов'язок митця перед людьми, перед суспільством. Він, зокрема, порушив проблему забруднення водойм, знищення риби. Доповідач знову вміло використав сміливу метафору з ключовим словом “осётр”. Осетром він назвав міністра рибної промисловості й легенько покритикував його за промахи, допущені в роботі.

Михайло Олександрович цікавий для Олесь Гончара не лише як класик літератури чи представник старшої генерації майстрів художнього слова. Він дорогий йому як мудра, щедра, добра людина, як надійний друг. “Завжди гордитимусь, що доля подарувала мені тепло його приязні, дружби”, – записано в щоденниках 5 березня 1990 року. У тяжку хвилину ці двоє письменників могли звернутися один до одного по допомогу. У миті розпачу “розгублений, розчавлений... змучений “донський козак” скаржився своєму українському другові, що критики-недоростки нівечать його творчість, прагнуть поставити його на коліна, на що Олесь Терентійович сказав: “Ви ж Шолохов! Не йдіть ні на які поступки, вони не посміють” [13 травня 1987]. Коли ж над Олесем Гончаром нависла “соборна кампанія”, Михайло Олександрович “з власної ініціативи пішов “до тих кретинів у ЦК”, щоб перед ними, усемогутніми, захистити «Собор»” [5 березня 1990]. На питання: “Як Ви ставитеся до автора антирадянського роману, у якому суцільне «любование стариной?»”,

Шолохов з гордістю відповів: "...як до сина" [13 грудня 1968]. На звинувачення інтриганів і їхніх підручних: "Что ты защищаешь националиста?" він сміливо відрізав: "Це націоналіст такий, як і... [я. – М. С.] сам" [9 грудня 1968]. У часи горезвісної "соборної кампанії" буваючи десь там, нагорі, лаючись за себе, Шолохов ніколи не забував про опального Гончара. "Тупому" працівникові ЦК КПРС Кириленкові він уперто доводив, що немає ніяких підстав звинувачувати автора роману "Собор" у козакофільстві, що цей твір є найболючішим відбитком нашого складного сьогодення, тому його треба не ховати від читачів, а публікувати великими накладами не тільки українською, а й іншими мовами [22 лютого 1984]. Зрозумів Михайло Шолохов Олеса Гончара, відчув біль його душі, перейнявся його тривогами й тоді, коли одержав з України ось цього листа-прохання:

"22 травня 1967

Дорогой Михаил Александрович!

Не могли бы Вы сказать слово в защиту Киево-Могилянской академии? Эта украинская Сорбонна – первый наш университет, куда приходил учиться Ломоносов, из стен которого вышли Богдан Хмельницкий, философ Сковорода. Этот центр славянской культуры, откуда волны просвещения пошли по всей Руси, ценнейший наш памятник, сегодня находится под угрозой, его собираются сносить (вместе с могилой Сагайдачного, которую тоже взрывают бульдозеры, если не остановит разбушевавшихся строителей). Общественность республики ведет изнурительное сражение, чтобы сохранить этот памятник культуры, нашу общую святыню, и Ваша поддержка (хотя бы в виде телеграммы нашим руководителям) была бы весьма своевременной.

Желаю Вам добра.

Ол. Гончар" [2, с. 116]¹⁰.

Скажемо ще про одне: Гончара приваблювала в Шолохові дотепність, він смакував

його афористичними висловами, занотовував у щоденниках різні життєві пригоди, які траплялися з "невгамовним козаком". Приміром, запам'ятав Олесь Терентійович, як на розмові у ЦК, куди Микита Хрущов запросив невелику групу письменників, Шолохов сперечався з Еренбургом і кинув фразу: "Ілля Григорович, ви любите паризькі каштани, але не забувайте, що їсте ви російський хліб!" [23 серпня 1987]. Записав він і деякі серйозні історії, почуті від Михайла Олександровича, як ось ця: "Був у мене сьогодні Шолохов. Сиділи години три. Наговорились.

Розповів він таку історію.

"У Сталіна на дачі був один майор з охорони (здається, Лук'янов прізвище), з яким Сталін щоранку вітався. Тільки проходить і:

– Здрастуйте, тов. Лук'янов.

– Здрастуйте, тов. Сталін.

І так довго. Звик.

Потім яюсь пожежа, згоріла оранжерея.

Хтось не догледів.

– Хто винуват?

– Майор Л., товаришу Сталін.

– Розстріляти.

Й пішов. І не стало більше майора. Ні з ким вітатися вранці. Щоправда, друзям таки вдалося зробити так, щоб майор уникнув розстрілу. Тихцем відправили його кудись у найдальші табори.

Минає час, і яюсь питає Сталін:

– А де майор?

– Розстріляний, товаришу Сталін.

– Чому?

– Ви наказали, тов. Сталін.

– Ні, я такого наказу не давав.

Негайно ж літаком доставили того майора. Схудлий був, охлялий після табору, але почистили, причепурили, і вранці він уже вартує у дворі на своєму звичному місці.

Проходить Сталін:

– Здрастуйте, тов. майор.

– Здрастуйте, тов. Сталін.

¹⁰ Коли Гончар відчув, що по-доброму, по-мирному вберегти Києво-Могилянську академію неможливо, він удається до рішучішого заходу – починає воювати з владою. 6 лютого 1969 року надсилає листа товаришам В. В. Щербіцькому і П. Ю. Шелестові:

"Президія Спілки письменників України стурбована долею видатної історичної пам'ятки українського і всіх радянських народів – комплексу приміщень Київського Братства і Києво-Могилянської Академії /заснована в 1615 році/, розміщених в Подільському районі м. Києва.

На садибу Братства і Києво-Могилянської Академії претендує КВМУ /Київське Військово-Морське училище/, і питання про це вирішується тепер у відповідних інстанціях.

Президія СПУ просить Вас втрутитися в цю справу. Ми просимо проголосити садибу Братства і Києво-Могилянської Академії історичним заповідником і віддати її в розпорядження Київського університету ім. Т. Г. Шевченка.

З глибокою повагою

О. ГОНЧАР

Перший секретар правління

Спілки письменників України" [9].

За цю позицію ми сьогодні дякуємо Олесеви Гончару, а ще більше спасибі скажуть йому ті, хто прийде після нас.

Хазяїн навіть не здивувався. Повернулася звичність, усталеність, норма. По-здоровкавсь і пішов у задумі далі” [13 грудня 1968].

Очевидно, Олесь Терентійович не випадково детально зафіксував розповідь Шолохова. Чимось вона його привабила. Можливо, планував розгорнути в окремий сюжет або вклинити (звісно ж, у закодованій формі, бо кінець 60-х років уже сумно ознаменований повним спином хрущовської “відлиги”), у хudoжній текст, який виношував.

Після прочитання щоденників Михайло Шолохов вимальовується передусім як проста людина, а вже потім як геніальний письменник, впливова в суспільстві постать. Непідробна простота Михайла Олександровича насамперед у тому, що він не любив похвал, надмірного піклування, не терпів, коли з нього робили неземного чоловіка, був надзвичайно скромним. Ці чесноти митця Олесь Терентійович навмисне підкреслює, вони самі по собі мимовільно з’являються в деталях, у діарійних штрихах. Згадаймо хоча б приїзд увінчаного всесвітньою славою Шолохова до Києва 1954 року і його категоричну вимогу – “зустрічати без всякого шуму” [29 жовтня 1954]. Не в радість було письменникові сидіти в президіях, ходити на високі зібрання. Поводити себе, як вимагає протокол, а не так, як бажає душа, – найтяжча кара для Шолохова. Він почував себе, мов риба у воді, коли опинявся в товаристві, яке любило спів, жарт, сам залюбки підтягував пісню, розквітав при цьому: “Вы только вслушайтесь в эту песню... С её задумчинкой” [24–25 травня 1954]. Щира бесіда з друзями була миліша Михайлові Шолохову за найвищу нагороду з рук найповажнішого начальства. Так, розмову в дорогому Ростові “зі своїми друзями за козацьким столом” письменник не проміняв на візит до Москви, куди його запрошувала міністр культури Катерина Фурцева для вручення Ленінської премії. Цю нагороду було присуджено також ще одинадцятьом журналістам – авторам твору “Лицом к лицу”. “Не хочу я одержувати премію разом з тією футбольною командою, – відповів Михайло Олександрович тим, хто кликав його до столиці. – Не полечу”. І не полетів. “Футбольна команда” одержувала сама” [17 серпня 1964].

В окрему діарійну сторінку можна виділити записи сентиментального характеру. Автор завжди намагався піднести дух хворого Шолохова, надсилав йому листи, передавав у Вьошенську свої книги, розраював, чим

міг. Радо сприймав Гончар будь-яку вісточку від Шолохова. Петро Гавриленко прямо окрилив Олесь Терентійовича, коли передав йому вітання від Михайла Олександровича та Марії Петрівни й повідомив, що Шолохови дуже тепло ставляться до автора “Прапорносців” і “Собору” [4 січня 1981]. Гончар із нетерпінням ждав послання з донської станиці від свого друга, бо той нібито сказав: “Я сам напишу Олесю”. Але воно не надійшло до Києва, бо недуга не давала змоги взяти в руки перо колись кремезному, гострому, як бритва, козакові. З незвичайною приємністю читав Гончар інтерв’ю “Вешенська весна” в “Радянській освіті”, у якому одне з перших запитань Михайла Шолохова кореспондентові Л. Федоруку – “А як поживає мій друг Олесь Гончар?”, а вже потім його розповідь про станицю, роздумування над мирними справами донського краю, над воєнним лихоліттям, яке довелося пережити [10, 1975, 7 травня]. Олесь Терентійович завжди перепитував про здоров’я, успіхи Михайла Олександровича в тих, хто бував у нього. З боєм він сприймав сумні вістки про свого “друга-козака”, як ось цю від Георгія Маркова: “Ходить із допомогою, мова утруднена...”

– Влітку з’їдуться діти, внуки, а взимку, – розповідає дружина, – ми в цьому будинку... двоє старих людей...

Він – автор “Тихого Дону”. Вона – що переписала “Тихий Дон” від руки... Коли вона згадає щось із юності, він плаче.

Старість – єдине, над чим не можна сміятись”, – таким афористичним рядком закінчується запис від 19 жовтня 1982 року.

До сліз зворушливо виповідає Гончар свій сон про Шолохова: нібито здивався на степовому солом’яному хуторі із самотнім, напіврозбитим хворобою Михайлом Олександровичем і вів з ним, зістареним, неголеним, довірчу, щемливу розмову. “Я опинився тут, – розгадує свій сон Олесь Терентійович, – щоб із ним попрощатись, обоє знаємо, що ця зустріч остання...”. Наведемо ще одну журну і сповнену глибокої поваги до близької людини щоденникову нотатку: “Щойно про Шолохова читав, і сум огортає. Кажуть, хворіє. Все-таки який художник! Вся наша молодість – із ним. І як змінився був в останні роки. І постарів, і внутрішньо наче надломивсь. Наче змушений був робити не те, що хотів би робити.

Як багато трагедій в нашій житті...” [22 серпня 1972].

Великою втратою для Олесь Гончара став відхід Шолохова. У цей траурний день лягли

на папір такі рядки: “Помер Шолохов... Все-таки в ньому було щось козацьке, народне...”

Було в нього чуття товариськості...” [22 лютого 1984].

Дуже пошкодує Олесь Терентійович, що не відвідав Вьошенської за життя Михайла Олександровича, що “відкладалось усе на потім, на потім... А тепер – і все... Тільки ріки наші тектнуть. Тектнуть без нас” [25 травня 1980]. Коли ж запропонували Гончарові побувати в станиці на Шолоховські дні вже після кончини письменника, відмовився від цієї пропозиції, бо знав: “...то був би суцільний біль” [13 травня 1987].

Усе сказане про великого російського письменника в діаріюші доповнює праця Гончара “Шолоховські висоти”. У ній ніби синтезовано всі щоденникові сторінки, присвячені Михайлові Олександровичу, і водночас розкрито нові грані натхненного творця грандіозного епосу ХХ століття. Олесь Терентійович переконливо доводить, що письменник Шолохов прийшов у царство літератури не випадково. Хтось же мав оспівати донські полиневі степи, що стугоніли під копитами орд-завойовників, чули свистіння лихих стріл і скрегіт шабель, уславити нікому ще не відомих учора козаків та козачок – “людей чорної праці і непоказної стожильної мужності, вражаючої сили духу і не меншої сили почуттів” [4, с. 144]. З таким надмір відповідальним завданням автор роману “Тихий Дон” успішно справився, і про донські станиці та хутори, про людей із Придоння довідався весь цивілізований світ. Майстерно вималювані ним персонажі ввійшли до “пантеону героїв світової літератури, де... живуть поряд з невмирущими образами Толстого й Бальзака, Томаса Манна і Фолкнера”, назавжди влились у “ту вселюдську, понад віками й епохами суццю, сім’ю, що її формує і живить велике мистецтво” [4, с. 145]. Гончар уславляє монументальний “Тихий Дон”, принагідно згадує інші твори й цим самим свідомо замовчує, не бажає говорити про розгублений талант письменника, а заявляє лише про його геніальність, належність світові, а не окремому народові. У центрі “шолоховських висот”, які вирізнув Гончар, – любов письменника-козака до України, успадкована від матері, захоплення його Кобзарем, творчим подвигом Івана Франка, чарівною українською піснею, поетичним словом Максима Рильського, Андрія Малишка, Дмитра Павличка, усмішками Остапа Вишні. Олесь Терентійович наголошує, що українці відповідають – навза-

єм – Михайлові Олександровичу такими ж чистими, братерськими почуттями [4, с. 147]. Істинними і пророчими вважаємо слова Гончара про вічну чарівну мелодію шолоховських солов’їв, які не відспівали й ніколи не відспівають. “...доки зорі світитимуть ночами над Доном і доки ковила бринітиме веснами у степах Донщини, чи навіть коли вже й ковила на планеті не стане”, – і тоді житиме для людей творець найпрекраснішого козацького епосу Михайло Олександрович Шолохов, бо в цьому епосі тужлива і незвичайно яскрава історія – “правда людської душі, в ній – велич людини, в ній неповторність епохи” [там само], яку письменник зобразив із винятково могутньою й незвичайно яскравою силою.

Література

1. Гончар Валентина. “Я повен любові...” (Спомини про Олесь Гончара) / В. Д. Гончар. – К.: Сакцент Плюс, 2008. – 448 с.
2. Гончар О. Т. Листи; [упоряд. В. Д. Гончар, Я. Г. Оксютя] / О. Т. Гончар. – К.: Укр. письменник, 2008. – 431 с.
3. Гончар Олесь. Щоденники: У 3-х т. / О. Т. Гончар; упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. – К.: Веселка, 2002–2004. – Т. 1 (1943–1967). – 2002. – 455 с.
Т. 2 (1968–1983). – 2003. – 607 с.
Т. 3 (1984–1995). – 2004. – 606 с.
4. Гончар Олесь. Письменницькі роздуми: Літ.-крит. ст. / Олесь Гончар. К.: Дніпро, 1980. – 314 с.
5. Дзюба Іван. Інтернаціоналізм чи русифікація? Від автора: з відстані чверті століття // Вітчизна: Літературно-художній та громадсько-політичний місячник Спілки письменників України. – 1990. – № 5. – С. 95–100.
6. Літературна газета: Орган правління Спілки радянських письменників України. – 1954–1955.
7. Літературна Україна: Газета письменників України. – 1965–1980.
8. Литературная газета: Свободная трибуна писателей. – 1965–1975.
9. Родинний архів Олесь Гончара.
10. Радянська Україна: Орган ЦК компартії України. – 1975–1985.

Mykola Stepanenko

“Creator of the most beautiful Cossack epos”
Mikhail Sholokhov

The article is focused on the analysis of the diaries of Oles’ Gonchar and reveals personal, literary and public relationships between the two great masters of fiction in the 20th century – Oles’ Gonchar and Mikhail Sholokhov.

Keywords: Oles' Gonchar, Mikhail Sholokhov, diaries, the novel And Quiet Flows the Don (Tikhii Don), jubilee pages of the diary.

Николай Степаненко

“Творец наипрекраснейшего казацкого эпоса” Михаил Шолохов

На материале диарийных записей Олесь Терентьевича Гончара проанализированы личност-

ные, литературные, общественные отношения, установившиеся между двумя великими мастерами художественного слова – Олесем Гончаром и Михаилом Шолоховым.

Ключевые слова: Олесь Гончар, Михаил Шолохов, дневники, роман “Тихий Дон”, юбилейные страницы.

Надійшла до редакції 10.08.2010 р.